

FOGASKEREK SZILÁRDSÁGI MÉRETEZÉSÉNEK FEJLESZTÉSI IRÁNYAI

KABAI Imre

Budapesti Műszaki Egyetem, Közlekedésmérnöki Kar
Gépelemek Tanszék

Bevezetés

A fogaskerekek szilárdsági méretezésének az idők folyamán négy főszempontja alakult ki (1. ábra).

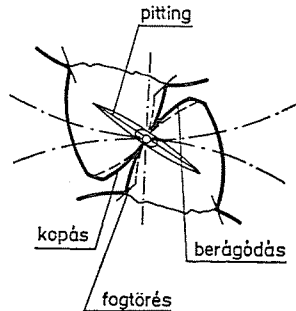
Legkorábban a fogtörés elkerülésére vonatkozó számítások alakultak ki. Elsőként Thomas Tredgold publikált 1822-ben egy tudományosan megalapozott, szélsőértékszámítás eredményeként nyert közelítő eljárást a fogtőteherbírás számítására, amelyet Carl von Bach fejlesztett tovább.

A fog alakjának pontatlan megközelítésére alapozott módszerek az amerikai ipar igényeit a XIX. század végére már nem elégítették ki. Wilfred Lewis 1892-ben egy Philadelphiában rendezett konferencián ismertetett egy, a fog pontos alakjára alapozott eljárást, bevezetve a fogalaktényező ma is használatos fogalmát.

A XX. század elején a fogaskerékpárok által átvitt teljesítmények növelésével egyidejűleg jelentkezett a kopás és a pittingképződés, amelynek körülményeit elsőként Vidéky Emil tárta fel és ismertetette 1908-ban, de ebben a vonatkozásban csak Earl Buckingham 1926-ban kidolgozott méretezési módszere terjedt el.

Berágódással az amerikai Almen után H. Blok foglalkozott, aki 1937-ben publikált általános érvényű megoldást és bevezette a hővillám fogalmát.

A fogaskerekek szilárdsági méretezése a második világháborút követő időkben intenzív fejlődésnek indult. Európában elsőként G. Niemann profesz-

1. ábra. Fogaskerekek szilárdsági méretezésének fő szempontjai

szor, az USA-ban Wellauer és Dudley ismertettek újabb és korszerű számítási módszereket. A Szovjetunióban is megindult a szisztematikus kutatómunka.

Hazai szinten a Niemann és a Botka—Erney szerzőpáros által adaptált és kiegészített Dudley-féle számítási módszerek használatosak.

A fejlődést az ISO legújabb, kidolgozás alatt álló ajánlata, a GOSZT 21354 szabvány és a KGST-szabvány képviselik. Mód van a terheléskép értékelésére is.

ISO-tervezet

Az ISO-ajánlás kiterjed a fogfelületi, a fogtő-, a berágódási teherbírás, illetve biztonsági tényezők számítására és külön foglalkozik a külső és a belső dinamikus, valamint a kapcsolódást befolyásoló hatások számításbavételével.

A fogfelületi teherbírást a fogaskerékpár érintkező fogoldalain kialakuló Hertz-feszültség alapján állapítja meg utalva arra, hogy bár a tényleges feszültségállapot a Hertz-féle elmélettel nem írható le maradéktalanul, gyakorlati felhasználásra azonban alkalmas.

A fogaskerékpárt a σ_{HP} megengedhető és a σ_H keletkező Hertz-feszültség relációvizsgálata alapján megfelelőnek tekinti, ha

$$\sigma_H \leq \sigma_{HP} \quad (1)$$

A feszültségek a kerékpár alapadataiból, különféle tényezők bevonásával állapíthatók meg.

A keletkező feszültség

$$\sigma_H = \sigma_{HO} \cdot \sqrt{K_A \cdot K_v \cdot K_{H\beta} \cdot K_{H\alpha}}, \quad (2)$$

amelyben a névleges feszültség

$$\sigma_{HO} = Z_H \cdot Z_E \cdot Z_\epsilon \cdot Z_\beta \cdot \sqrt{\frac{F_t}{b \cdot d_1} \cdot \frac{u+1}{u}}, \quad (3)$$

A megengedett feszültség pedig

$$\sigma_{HP} = \frac{\sigma_{Hlim} \cdot Z_N}{S_{Hmin}} \cdot Z_L \cdot Z_R \cdot Z_v \cdot Z_w \cdot Z_x. \quad (4)$$

A fogtő teherbírásának ellenőrzésére a 30°-os érintő helyén keletkező σ_F és a megengedhető σ_{FP} hajlító feszültségek relációvizsgálata szolgál

$$\sigma_F \leq \sigma_{FP}, \quad (5)$$

bár lehetőséget ad pontosabb számításra is, pl. végeelem módszer, vagy konform leképzés felhasználásával.

A fogtőben keletkező feszültség

$$\sigma_F = \sigma_{FO} \cdot K_A \cdot K_v \cdot K_{F\beta} \cdot K_{Fz}, \quad (6)$$

amelyben a névleges feszültség

$$\sigma_{FO} = \frac{F_t}{b \cdot m_n} \cdot Y_{Fa} \cdot Y_{Sa} \cdot Y_\varepsilon \cdot Y_\beta \quad (7)$$

és a megengedett feszültség

$$\sigma_{FP} = \frac{\sigma_{Flim} \cdot Y_{ST} \cdot Y_{NT}}{S_{Fmin}} \cdot Y_{\delta relT} \cdot Y_{RrelT} \cdot Y_X. \quad (8)$$

A szabvány módszert ad a fogfelületeken kialakuló hőmérsékletek és az ebből adódó berágódás veszélyének számítására is.

A berágódási teherbírás ellenőrzése — a Blok-féle hőfokvillám kritérium alapján — a fogaskeréktest t_M és a hőfokvillám t_{fla} hőmérsékleti összegének, valamint a fogaskerék-kenőanyagrendszer t_B berágódási határhőmérsékletének

$$t_B = t_M + t_{fla} \leq t_S \quad (9)$$

relációvizsgálatából áll. A keréktest hőmérséklete

$$t_M = t_{olaj} + 0,11 \cdot v_t, \quad (10)$$

ahol a mértékadó fajlagos osztóhengeri terhelés

$$w_t = K_A \cdot K_v \cdot K_{B\beta} \cdot K_{Bz} \cdot K_{B\gamma} \cdot \frac{F_t}{b}. \quad (11)$$

A hőfokvillám

$$t_{fla} = 1,5 \cdot \mu_{my} \cdot X_M \cdot X_B \cdot X_\Gamma \frac{w_t^{3/4} \cdot v^{1/2}}{a^{1/4}}. \quad (12)$$

A rendszer berágódási hőmérséklete a t_{krit} kritikus kenőanyag hőmérsékletből egy X_w anyagszerkezeti tényezővel számítható

$$t_S = X_w \cdot t_{krit}, \quad (13)$$

számítható továbbá a biztonsági tényező is

$$S_B = \frac{t_S - t_{olaj}}{t_B - t_{olaj}} \quad (14)$$

Az integrálhőmérséklet kritérium alapján a fogfelületek t_{int} integrálhőmérsékletét a rendszerre jellemző t_{Sint} határhőmérséklettel javasolja összehasonlítani és biztonsági tényezővel számol

$$S_{Sint} = \frac{t_{Sint}}{t_{int}} \quad (15)$$

A határhőmérséklet

$$t_{\text{Sint}} = t_{MT} + C_2 \cdot X_W \cdot t_{\text{flaint}} \quad (16)$$

és az integrálhőmérséklet általános kifejezése

$$t_{\text{int}} = t_M + C_2 \cdot t_{\text{flaint}} \quad (17)$$

Az integrálhőmérséklet $\varepsilon_z \geq 1$ profilkapcsolószámú fogazatokra a kapcsolódás végpontjában keletkező t_{flaE} hőfokvillámból

$$t_{\text{flaint}} = t_{\text{flaE}} \cdot X_\varepsilon \quad (18)$$

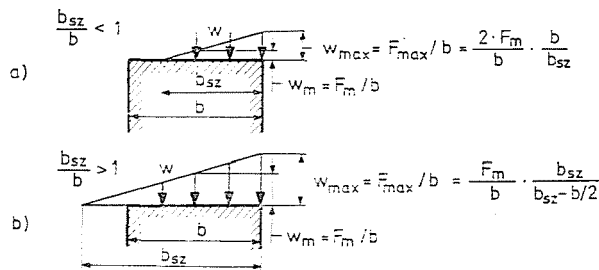
itt a hőfokvillám

$$t_{\text{flaE}} = \mu_m \cdot X_m \cdot (X_B)_E \cdot \frac{w_{Bt}^{3/4} \cdot v^{1/2}}{a^{1/4}} \cdot \frac{1}{X_Q \cdot X_{jg}} \quad (19)$$

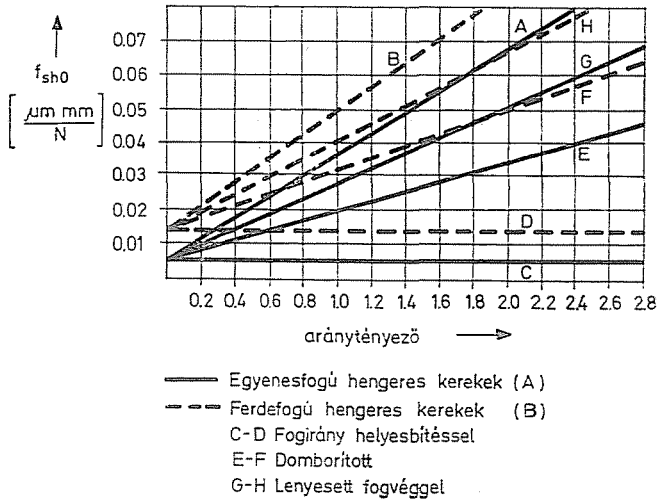
A K_β dinamikus tényező számításába behozza a fogszám értékét és a számításból kizárja a fogaskerékpár

$$n_{E1} = \frac{10^3}{2 \cdot \pi \cdot z_1} \sqrt{\frac{c_y}{m_{red}}} \quad [1/s] \quad (20)$$

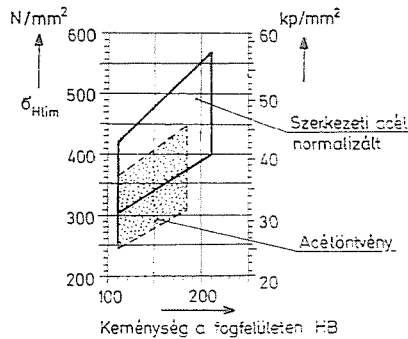
rezonanciafordulatszámának környezetét. A K_β tényezők számítása továbbra is lineáris terheléseloszlási elven alapul (2. ábra). Itt figyelembe vehetők a deformációk és a fog alkotó menti modifikációi is (3. ábra). A Z_β az Y_β , valamint a $K_{B\gamma}$ tényezők tapasztalati jellegűek és a ferdefogazatoknak az egyenesfogazatoktól eltérő viselkedésére utalnak. A szokásos anyagok kifáradási határértékeire biztonsági területdiagramokat bocsájt rendelkezésre fogfelületre (4. ábra) és fogtőre (5. ábra). Figyelemre méltó az élettartamtényezők bevezetése fogfelületre (6. ábra) és fogtőre (7. ábra). A fogalaktényezők számítása során lehetőséget ad a protuberanciaszerszámok figyelembevételére. A számításba bevonja a Siebel-féle feszültségességi tényezőt is, amely különösen a nem fogaskerék alakú próbatestekkel megállapított kifáradási határok felhasználásakor kedvező.

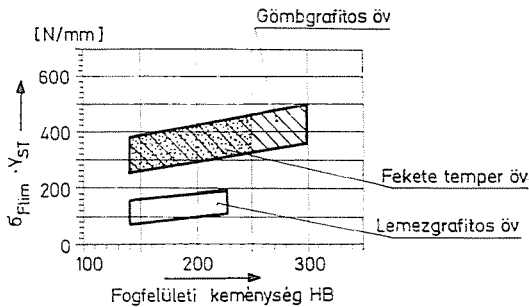
2. ábra. Terheléseloszlás a fogszélesség mentén

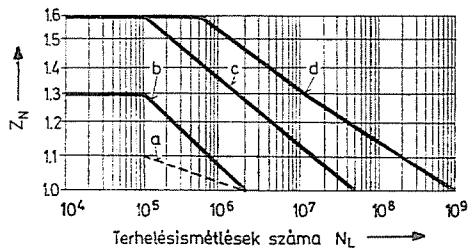
3. ábra. Fajlagos fogirányhiba megállapítása

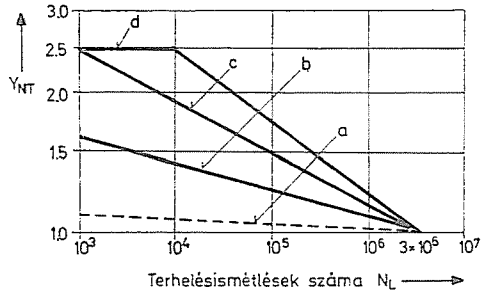
4. ábra. Általános szerkezeti acél és acélöntvény Hertz-feszültségének kifáradási határterületei

5. ábra. Öntöttvasak fogtőfeszültségének kifáradási határterületei

6. ábra. Fogfelületi élettartamtényező különféle acélminőségekre

7. ábra. Fogtő élettartamtényező különféle acélminőségekre

GOSZT 21354 szabvány

Információtartalmát tekintve szintén hőséges, viszont gyakorlati felhasználásra lényegesen kezelhetőbb, mint a kissé túlbonyolított ISO-tervezet. A számítások alapját mind a fogfelületi, mind a fogtő-teherbírás vonatkozásában a gördülőhengeri vagy az osztóhengeri fajlagos, egységnyi fogszélességre jutó terhelés képezi. Berágódásra méretezési módszert nem ad.

A fogfelületi teherbírást az érintkező fogfelületeken keletkező Hertz-feszültség alapján számítja

$$\sigma_H = Z_H \cdot Z_M \cdot Z_\epsilon \cdot \sqrt{\frac{w_{Hwl}}{d_{w1}} \cdot \frac{u+1}{u}} \quad (21)$$

A működő fajlagos terhelés

$$w_{Hwl} = \frac{F_{Hwl}}{b_w} \cdot K_{H\alpha} \cdot K_{H\beta} \cdot K_{H\nu'} \quad (22)$$

a megengedhető Hertz feszültség

$$\sigma_{HP} = \frac{\sigma_{Hlim}}{S_H} \cdot Z_R \cdot Z_V \cdot K_L \cdot K_{xH} \quad (23)$$

és a relációvizsgálat

$$\sigma_H \leq \sigma_{HP}. \quad (24)$$

A fogtő teherbírását a hajlítófeszültség alapján számítja, elhanyagolva a nyomó és a nyírófeszültségeket, de figyelembe veszi a keresztmetszet változásából adódó feszültségnövekedést. A fogtőben keletkező hajlítófeszültség

$$\sigma_F = Y_F \cdot Y_\varepsilon \cdot Y_\beta \cdot \frac{w_{Ft}}{m}. \quad (25)$$

Az osztóhengeri fajlagos terhelés

$$w_{Ft} = \frac{F_{Ft}}{b_w} \cdot K_{Fz} \cdot K_{F\beta} \cdot K_{Fv} \quad (26)$$

A megengedett hajlítófeszültség

$$\sigma_{FP} = \frac{\sigma_{Flim}}{S_F} \cdot Y_R \cdot Y_S \cdot K_{xP} \quad (27)$$

és a relációvizsgálat

$$\sigma_F \leq \sigma_{FP}. \quad (28)$$

A tényezők jelölése és értelmezése is az ISO-hatást tükrözi, bár vannak kivételek. A dinamikus tényezőt pl.

$$K_{Hv} = 1 + v_H \quad (29)$$

képlettel számítja, amelyben a dinamikus növekmény a Hertz-feszültséghez

$$v_H = \frac{w_{Hwv} \cdot b_w \cdot d_{w1}}{2000 \cdot T_{1H} \cdot K_{Hz} \cdot K_{H\beta}} \quad (30)$$

és ebben a dinamikus fajlagos terhelés

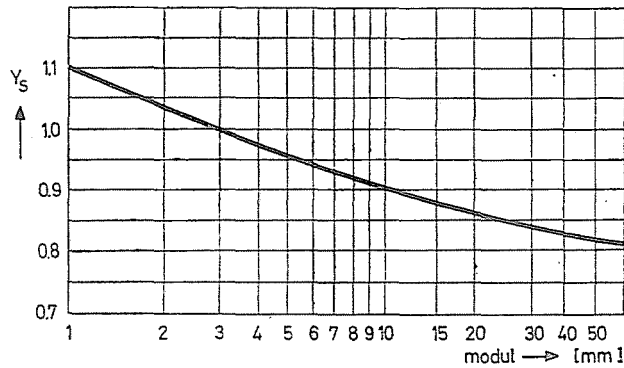
$$w_{Hwv} = \delta_H \cdot g_0 \cdot v \cdot \sqrt{\frac{a_w}{u}} \quad (31)$$

amelynek értékét a fogazat pontosságának függvényében korlátozza. Figyelemre méltó itt is az élettartamtényezők bevezetése. A kifáradási határfeszültség fogfelületi teherbírásra

$$\sigma_{Hlim} = \sigma_{Hlimb} \cdot K_{HL}, \quad (32)$$

amely különösen a változó terhelésű hajtások számításához kedvező. A kifáradási határfeszültség fogfelületi terhelésre egyértelmű

$$\sigma_{Hlimb} = 2 \cdot HB + 70 \text{ vagy } 23 \cdot HRC. \quad (33)$$

8. ábra. Fogtő feszültségkoncentrációs tényező

A fogtő teherbírás élettartamtényezője

$$K_{FL} = \sqrt[m_F]{\frac{N_{FO}}{N_{FE}}}, \quad (34)$$

amelynek gyökkitevője $m_F = 6$ vagy $m_F = 9$ a technológiától függően és a gyök alatt az alap és az egyenértékű ciklusszám található. A fogtő feszültségállapotának a számításába Y_S jelöléssel bevon egy relatív feszültségkoncentrációs tényezőt is, amelyre diagramot is ad (8. ábra). Részletes és konkrét, szám-szerű javaslatot ad a biztonsági tényezők felvételére.

KGST-szabvány

A KGST keretében kidolgozott szabvány hengereskerékpárok fogfelületi és fogtőteherbírásának számítási módszereit tartalmazza. Információtartalmát tekintve bőséges és a GOSZT 21354-hez hasonlóan lényegesen jobban kezelhető, mint az ISO-tervezet. Korszerű, bevezetésre alkalmas számítási módszert ad. Lehetőséget biztosít a változó terhelések figyelembevételére is.

Fogfelületi teherbírás esetén a σ_{Hlimk} kifáradási határból és a keletkező egyenértékű σ_H Hertz-feszültségből biztonsági tényezőt számol

$$S_H = \frac{\sigma_{Hlimk}}{\sigma_H}. \quad (35)$$

A keletkező Hertz-feszültség

$$\sigma_H = \sqrt{K_H} \cdot \sigma_{HO}, \quad (36)$$

ahol a dinamikus hatások nélkül számított feszültség

$$\sigma_{HO} = Z_E \cdot Z_H \cdot Z_\beta \cdot Z_\varepsilon \cdot \sqrt{\frac{F_t}{b_w \cdot d_1} \cdot \frac{u+1}{u}} \quad (37)$$

és a dinamikus hatások tényezője

$$K_H = K_A \cdot K_{Hv} \cdot K_{Hz} \cdot K_{H\beta} \quad (38)$$

Változó terhelés esetén, ha j az egyes terhelési ciklusok indexe

$$\sigma_H = \sqrt[q]{\sum_{j=1}^p \sigma_{Hj}^q \cdot \Phi'_j} \quad (39)$$

ebben q a Wöhler-görbe kitevője. A kifáradási határfeszültség

$$\sigma_{Hlimk} = \sigma_{Hlim} \cdot Z \cdot Z_N \quad (40)$$

ahol figyelemre méltó a Z_N élettartamtényező,

A fogtőteherbírás számítási elve hasonló, itt is biztonsági tényezővel számol

$$S_F = \frac{\sigma_{Flimk}}{\sigma_F} \quad (41)$$

A keletkező fogtőfeszültség

$$\sigma_F = K_F \cdot Y_S \cdot \sigma_{Fn} \quad (42)$$

ahol

$$\sigma_{Fn} = \frac{F_t}{b \cdot m_n} \cdot Y_F \cdot Y_\beta \quad (43)$$

és

$$Y_F = Y_{Fa} \cdot Y_\varepsilon \quad (44)$$

Az Y_{Fa} a fejköri terhelés fogalaktényezője hajlítófeszültségre. A dinamikus tényező

$$K_F = K_A \cdot K_{Fv} \cdot K_{Fz} \cdot K_{F\beta} \quad (45)$$

Változó terhelés esetén

$$\sigma_F = Y_S \cdot \sqrt[q]{\sum_{j=1}^p (\sigma_{Fnj} \cdot K_{Fj})^q \cdot \Phi'_j} \quad (46)$$

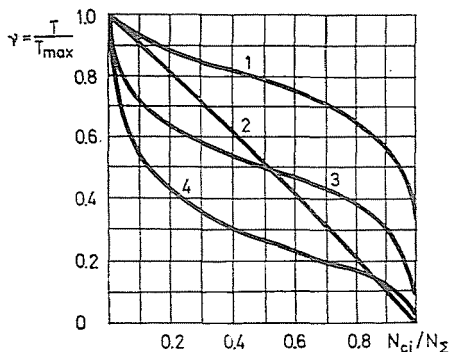
A kifáradási határfeszültség

$$\sigma_{Flimk} = \sigma_{F_0lim} \cdot Y_N \cdot Y_R \cdot Y_X \cdot Y_\delta, \quad (47)$$

amelyben szintén figyelemre méltó az Y_N élettartamtényező bevezetése. A KGST szabvány számítási módszere sem túlzottan egyszerű, különösen, ha a viszonylag nagyszámú tényező megállapítását nézzük.

Terhelésképek értékelési lehetősége

A hajtóművek terhelése üzem közben csak a legkritkább esetben állandó, valóságos üzemben valamilyen valószínűségi eloszlás szerint változik. Nagyszámú vizsgálati eredmény alapján a hajtóművek terhelésképe alapvetően három csoportba sorolható (9. ábra).

9. ábra. Terhelésképek osztályozása: nehéz üzemi viszonyokra beta-eloszlás (1); közepes üzemi viszonyokra lineáris (2) vagy normál eloszlás (3); könnyű üzemi viszonyokra gamma eloszlás (4)

A nehéz üzemi viszonyok között működő hajtóművek terhelésképe beta-eloszlással írható le

$$\Phi(v_i) = \frac{1}{B(a, b)} \int_0^{v_i} v_i^{a-1} \cdot (1 - v_i)^{b-1} \cdot dv_i, \quad (48)$$

amelynek paraméterei $a = 6$, $b = 2$ és középértéke $v_m = 0,75$.

Közepes üzemi viszonyok között működő hajtóművek terhelésképe lineáris eloszlással

$$\Phi(v_i) = \int_0^{v_i} dv_i, \quad (49)$$

vagy normáloszlással

$$\Phi(v_i) = \frac{1}{S \cdot \sqrt{2 \cdot \pi}} \cdot \int_{-\infty}^{v_i} e^{-\frac{(v_i - v_m)^2}{2 \cdot S^2}} \cdot dv_i \quad (50)$$

írható le. Mindkét eloszlás középértéke $v_m = 0,5$, a normáloszlás szórása $S = 0,167$.

A könnyű üzemi viszonyok között működő hajtóművek terhelésképe gamma eloszlással írható le

$$\Phi(v_i) = \frac{1}{\Gamma(\alpha) \cdot \beta^2} \int_0^{v_i} v_i^{\alpha-1} \cdot e^{-\frac{v_i}{\beta}} \cdot dv_i, \quad (51)$$

amelynek paraméterei $\alpha = 3$, $\beta = 0,1$ és középértéke $v_m = 0,3$.

A terheléskép eloszlásai a méretezést lényegesen kedvezőbbé tehetik, mert az újabb módszerek (ISO, DIN, GOSZT, KGST) élettartamtényezőivel módot nyújtanak a megengedhető feszültségek növelésére, bár kétségtelen, hogy bizonyos kockázatvállalással is járnak a tervező számára. A terheléskép eloszlását ugyanis a tervezés stádiumában kell megválasztani. Egy esetleges alábecslés gyakori hajtóműhibákhoz, a fölébecslés pedig túlméretezett hajtóműhöz vezethet.

Összefoglalás

A fogaskerekek szilárdsági méretezése az utóbbi időben gazdasági-műszaki okokból intenzív fejlődés útján kétségen kívül nagyságrendileg bonyolultabbá vált. Az újabb irányok a valóságos viszonyok jobb követelésével az anyag jobb kihasználását teszik lehetővé, javítva ezzel a tervezés színvonalát. Figyelembe véve a fogaskerékhajtás ma még vitathatatlanul nagy ipari jelentőségét, a korszerű módszerek hazai bevezetése időszerűvé válik és számottevő műszaki-gazdasági előnyökkel járhat.

Dr. Kabai Imre egy. adjunktus